

Frazeologia somatyczna w języku polskim i kazachskim na przykładzie leksemu ‘szyja’

„Boyun” Kelimesi Örneğinde Kazak ve Leh Dillerinde Somatik Deyimler

Somatic phraseology in Polish and Kazakh languages on the example of lexeme „neck”

Assel Zhamanova

Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska

Vasekka87kz@mail.ru

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony kontrastowemu badaniu polskich i kazachskich jednostek frazeologicznych z komponentem „szyja/мойын” („kark/желке”, „gardło/тамақ”). Frazeologia kontrastowa pozwala nie tylko badać skład wyrażenia w kilku językach, ale także porównywać wyniki. Zgodnie z językoznawstwem kognitywnym pozwala to rzucić światło na osobliwości mentalności rozważanych grup etnicznych. W niniejszej pracy przedmiotem porównania jest mentalność rodzimych użytkowników języka kazachskiego i polskiego. Wykonano badanie statystyczne jednostek frazeologicznych z somatyzmami „szyja/kark/gardło”. Rezultatem badania było wyszczególnienie 126 jednostek frazeologii somatycznej w języku polskim i 139 jednostek w języku kazachskim. Oprócz frazeologizmów zbadane gesty i zwyczaje z elementem „szyja”; pozostawiły ślad w ustalonych wyrażeniach. Przeanalizowano także przekleństwa związane z „szyją”, a autor doszedł do wniosku, że mają nie tylko podejście semantyczne, ale także naukowe (medyczne). Wysoki stopień wykorzystania polskich i kazachskich jednostek frazeologii somatycznej determinowała trafność tej pracy.

Słowa kluczowe

frazeologia, semantyka, somatyzm „szyja”, językowy obraz świata, koncept.

Özet

Bu makalede, „szyja/мойын” („kark/желке”, „gardło/тамақ”) bileşeniyle yapılmış Lehçe ve Kazakça deyimleri karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Karşılaştırmalı deyim bilim, sadece birkaç kelime grubundaki ifadelerin kompozisyonunu incelemeyi değil, sonuçları karşılaştırmayı da içermektedir. Bilişsel dilbilim ile paralel olarak, incelenen etnik grupların zihniyet hususiyetlerine de ışık tutmak mümkün olur. Bu çalışmada karşılaştırma konusu olarak, anadili Kazakça ve Lehçe olanların düşünce yapısı alınmaktadır. „Boyun/ense/boğaz” somatik bileşenlerini içeren deyimlerin istatistikleri de yapılmaktadır. Bu istatistik inceleme ile Lehçede

Abstract

This article is devoted to the contrastive study of Polish and Kazakh phraseological units with the component „szyja/мойын” („kark/желке”, „gardło/тамақ”). Contrastive phraseology allows not only to study the composition of phrases in several languages, but also to compare the results. In line with cognitive linguistics, this makes it possible to shed light on the peculiarities of the mentality of the ethnic groups under consideration. In this work the subject of comparison is the mentality of native speakers of Kazakh and Polish languages. The statistics of phraseological units with the participation of somatisms "neck/back of the

126, Kazakçada 139 somatik deyim tespit edildi. Lehçede ve Kazakçada somatik deyimlerin yüksek kullanım sıklıkları bu çalışmanın geçerliliğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler

deyim, semantik, somatik deyim bileşeni boyun, dünyanın dilsel resmi, kavram

neck/throat" was carried out. In the course of statistic analysis 126 somatic phraseological units in the Polish language and 139 phraseological units in the Kazakh language were found. The high degree of usage of the Polish and Kazakh somatic phraseological units determined the relevance of this work.

Keywords

phraseology, semantics, component-somatism neck, language picture of the world, concept

Analizę struktury konceptu należy rozpocząć od analizy etymologicznego znaczenia leksemu reprezentanta. Rozważę wewnętrzną formę konceptu na przykładzie frazeologii somatycznej SZYJA – МОЙЫН w języku polskim i kazachskim. Wewnętrzna forma słowa reprezentanta konceptu szyja związana jest znakiem połączenia, wiązania, zszywania. ‘Szyja’ i ‘szyć’ są powiązаныmi słowami. Jest to potwierdzone przez inne języki. Tak więc szyja w czeskim „vaz“ (od czas. ‘Vázat’ – wiązać) albo šije (od czas. ‘Šít’ – szyć); w ukr. „szija“ (‘шия’, od czas. ‘Шуму’ – szyć); w biał. „szyja“ (‘шыя’, od czas. ‘Шыць’ – szyc); w ros. „szeja“ (‘шея’, od czas. ‘Шуть’ – szyć); w bułg. „szija“ (‘шия’, od czas. ‘шия’ – szija); w serbochor. „šija“ (od czas. ‘Šiti’ – szyć). W wielu językach słowiańskich leksem „szyja“ ma podobny dźwięk. W ten sposób szyja jest słowiańskim słowem utworzonym za pomocą suf. -j. Dosłownie szyja jest tym, „co szyje, wiąże, łączy“ (głowę z ciałem). Motywujące znak wiązania zachował się w słownikach objaśniających języka polskiego. Tak więc, w Wielkim słowniku języka polskiego wskazuje się, że szyja – „Część ciała łącząca głowę z tułowiem“. W słowniku etymologicznym języka polskiego pod redakcją Wiesława Borysa znajduje się pochodzenie tego słowa: "Szyja od XV w. ‘część ciała między głową a tułowiem’, daw. i dial. ‘gardło’, pzen. ‘wydłużona, zwężona część jakiegoś przedmiotu’, ‘wąski korytarz, chodnik, wąskie przejście, wąskie koryto rzeczne’; zdr.szyjka. Ogśł.: cz. šije ž, r. šeja, scs. Šija ‘szyja kark’. Psł. *šьja ‘szyja; kark’, bez pewnej etymologii”. W słowniku PWN znajdujemy następującą definicję szyi «część ciała łącząca głowę z tułowiem».

W kazachskich słownikach objaśniających i etymologicznych istnieje kilka definicji słowa „МОЙЫН“: 1. rzecz. Część ciała człowieka lub zwierzęcia, które łączy głowę z klatką piersiową. 2. *Moiyn/Boiyn* jest słowem turkijskim, które zostało utworzone za pomocą samodzielnego słowa *boi* (wzrost) i sufiksów *-yn/-un*. 3. Zamknięty bęben górnej części kościoła. 4. Zewnętrzna i wewnętrzna rura pieca grzewczego. 5. Powinność, obowiązek. We wszystkich językach turkijskich słowo jest współbrzmiające. Na przykład: w kirg.: *моюн*; w azer.: *boyun*; w karaim.: *бойун*; w tat.: *мын*; w uzb.: *bo‘yin*; w tur.: *boyun*; w baszk.: *муһын*; w turkm.: *boýun*, kark.: *боюн*, w karak.: *мойын*. W starożytnym turkijskim słowniku są 2 tego typu słowa: *bojin* – 1. szyja. 2. miejsce połączenia ostrza miecza lub noża z uchwytem; *bojun* – 1. szyja. 2. naród.

Oprócz znaczenia ‘część ciała’ w PWN istnieje drugie znaczenie słowa „szyja“: «szyjka dużego przedmiotu, zwykle naczynia». To jest szyja butelki, szyja gąsiora, szyja skrzypiec, szyja lutni itd. W słowniku

Özel Sayı "Polonya ve Türk Dünyası", Kasım 2019

kazachskiego też jest podobny sens: miejsce połączenia czegoś z głową. Na przykład.: *Пештің мойыны* – szyjka pieca, *домбыраның мойыны* – szyjka dombry (instrument dla grania), *құманның мойыны* – szyjka dzbana, *шамның мойыны* – szyjka lampy naftowej. Jeśli spojrzeć okiem kognitywisty, to „ludzkie ciało jest naczyniem”, ograniczonym przez skórę jako jego powierzchnią, a „emocje są płynne”. Emocje, jak płyn, „gotują się”, w wyniku czego zwiększają objętość i wznoszą się w górę. Górną granicą naczynia jest szyja (gardło), przez którą emocje mogą „przepływać”, jeśli skończy się cierpliwość, by je zatrzymać. Przepływ i odpływ substancji cielesnych rejestrują obrazy frazeologiczne zawarte w pol.: „Pić, co szyja wstrzyma (ile się wytrzyma, ile tylko można)”, „krew uderzyła do głowy”, „zarumienić się ze wstydu”, „nie móc powstrzymać łez”, „na czoło wystąpił pot”, „krew odpywa/odbiega/ucieka/napływa/uderza/nadbiega komuś z/do twarzy” itd. Występuje także kaz.: „*қаны басына шапты*” (krew uderzyła do głowy), „*ұялғаннан беті өртенді*” (ze wstydu spaliła się twarz), „*маңдайдан суық тер бұрқ ету*” (chłodny pot wystąpił na czoło), „*ащы жас тамағында кептелді*” (gorzka łza utknęła w gardle), „*тамағын жас булықтырды*” (łza udusiła gardło). To wszystko kipi i wylewa w postaci krwi, łez, potu. Dlatego człowiek nadał słowu "szyja" znaczenie wielowartościowe. Niektóre frazeologizmy rejestrują ruch stałych części ciała, pol.: „serce komuś stanęło w gardle”; w kaz.: „*жаны алқымға келу/таяну*” – (dusza dotarła do gardła), „*өкпесі алқымына тірелді*” (obrazą upiera się w gardle), „*ашуы алқымына тығылу*” (gniew ukrył się w gardle). Wszystkie znaczenia powyższych frazeologizmów dotyczą przeżywania silnych emocji i gwałtownych wstrząsów psychicznych i realizują znany model metaforyczny G.Lakoffa: przestrzenną metaforę 'góra – dół' (albo objaw emocji zamiast emocji). Na te objawy psychologiczne i ich wykorzystanie w obrazowaniu frazeologicznym zwrócił uwagę A. Krasnowolski: Smutek i ból moralny, póki nie znajdą ulgi we łzach, wywierają rzeczywiście wrażenie fizyczne ścisnięcia gardła. Na przykład.: uczucie jak 'gniew' chce udusić człowieka: „gniew chwyta człowieka za gardło” albo „*ашуы алқымына тығылу*” (gniew ukrył się w gardle), „*ашуға булықты*” (udusić się gniewem). W gniewie człowiek oddycha nieregularnie, chwilowo „zatyka się z gniewu”, często 'sapie'. W wielkim i nagłym przestraszeniu skutek zatrzymania się oddechu „głos więźnie w gardle”. O czymś, co nam bardzo dokuczyło, powiadamy, że „stanęło kością w gardle”. W tym wyrażeniu tkwi porównanie zmartwienia i przykrości z kością, połkniętą, grożącą uduszeniem. Na spostrzeżeniu fizjologicznym oparte jest także wyrażenie, że „łzy dławia kogoś”. „Coś chwyta/ściska kogoś za gardło”, „Coś dusi kogoś w gardle”, „Coś nie chce/nie może komuś przejść przez gardło”, „Coś więźnie w gardle”, „*Тамағында тұрып қалу*” (stać w poprzek gardła), „*Алқымынан алды*” (dusić za duszę (gardło)). Wszystkie powyższe objawy fizjologiczne łączone są w polskich i kazachskich frazeologizmach z przeżywaniem różnych silnych emocji. Z powodu silnego wzruszenia, przestraszenia czy przejęcia może wystąpić także inny objaw zakłócający pracę układu oddechowego: zasychanie w gardle („komuś zaschło w gardle”/”*тамағы құрғап/кеуіп қалды*”). „Szyja” to nie tylko część ciała służąca do przeżywania i wyrażania emocji, ale część ciała służąca do mówienia: „z całego gardła”, „Ile sił w gardle”, „*тамағы жыртылғанша бақыру*” (krzyczeć dopóki gardło nie się rozerwie). Następny semantyczny sem funkcji psychicznych: części ciała służąca do płakania (łzy ściskają gardło komuś/”*тамағын жас булықтырды* (łza udusiła gardło)). Leksem 'szyja' służąca do patrzenia jest zarówno w obu językach tylko jedną frazeologiczną jednostką i z tym samym

Özel Sayı "Polonya ve Türk Dünyası", Kasım 2019

tłumaczeniem: „ktoś wyciąga szyję”/”*мойынын созы*”. „Gardło” jak część ciała służąca do jedzenia i odczuwania smaku: „coś nie przechodzi przez gardło”, „*тамағынан ас өтпеді*” (jedzenie nie przechodzi przez gardło). Frazeologizmy eksponujące czynność picia w języku polskim są wyraźnie wyodrębnione semantycznie – mowa o picciu alkoholu: o suchym gardle. Wypicie małej ilości alkoholu określane jest za pomocą ‘ktoś przepłukał gardło’. Jeśli ktoś pije bardzo dużo, stosowane są „ktoś pije, co szyja wytrzyma”, „ktoś leje w gardło”, „ktoś przepuścił wszystko przez gardło” (o osobie, która wydała wszystkie pieniądze na alkohol). W codziennym życiu konwersacyjnym w języku kazachskim można usłyszeć kalkę tłumaczenia z języka rosyjskiego „wlewać wódkę do gardła”. Jednak podobne jednostki frazeologiczne nie stały się jeszcze częścią frazeologicznego korpusu języka kazachskiego.

W języku polskim najczęściej somatycznych frazeologizmów z szyją dotyczy "śmierci". Na przykład.: „Dać, położyć (za coś) szyję pod miecz”, „Stracić szyję (być zabitym)”, „Unieść całą szyję (ujść z życiem)”, „Następować komuś na szyję (grozić komuś śmiercią)”. Język kazachski również ma wyrażenia związane z tematem "śmierci". Na przykład: „*мойынын бұрау*” – skrócić szyję; zabijać; zniszczyć; „*мойынды өлімге ұсын*” – nałożyć szyję na śmierć. W tych zwrotach można, zamiast „szyi” wstawić słowo „dusza”. Czyli szyja odgrywa tu rolę duszy. Na przykład, zdanie „unieść całą, cało szyję to znaczy” ratować, życie, nie umrzeć lub „ujść z życiem”, „ocalić życie”. Poza tym, gdy „trzymamy szyję w wolności i w niewoli”, to trzymamy naszą duszę w wolności i niewoli. W obu językach frazeologizmy z szyją są również używane w znaczeniu "wola". Na przykład, „dać szyję w jarzmo” (oddać się do niewoli) albo w języku kazachskim: „*мойынсал болды*” – zgodził się; „*мойыны босады [босамады]*” – [nie] uwolnił się od spraw; „*мойын бұрар шамасы [уақыты] жоқ*” – nie mieć czasu lub siły się odwrócić szyję; „*мойыны босау*” – poczuć wolność; ulga (od pracy, obowiązków); „*мойын бермеді*” – nie zgadzać się (nie dać szyi); „*мойын ұсінды*” – zgodził się; „*Мойынына арқан салды*” – stłumił, zmusił; „*мойынына құрық түсті*” – nie da się uniknąć; „*мойынына құрым ілді*” – skompromitować, zhańbić, oczernić; „*бойын беру*” – przegrać (oddać szyję). Oprócz stabilnych zwrotów można przytoczyć także przykład międzynarodowy – gest "zgody i niezgody". Kiedy człowiek zgadza się, to kiwa głową, jakby udlega przechylając do przodu szyję. A kiedy nie zgadza się, kręci głową, jakby szyją mówi "nie". Ten gest jest jak słowo naszej duszy. Dawniej Kazachowie nie mogli mocno obciążać szyi ciężkimi przedmiotami, nie można było nosić grubych łańcuchów, itp. Ponieważ był to znak "niewolnika". Jeśli spojrzeć na historię niewolnictwa, właściciele niewolników zakładali kajdany na szyje, aby pojmany poczuł się i przyzwyczał do tego, że jest niewolnikiem. To samo dotyczyło prostytutek handlujących swoimi ciałami. Wcześniej ich znakiem rozpoznawczym był 'czoker' na szyi, aby pokazać, że sprzedały duszę diabłu. Oprócz tego czasownik 'choke' z języka angielskiego znaczy 'dusić'. Teraz staje się jasne, dlaczego wszystkie frazeologizmy somatyczne z wartością 'woli' i 'niewoli', 'śmierci' związane są właśnie z szyją. Ciekawe jest to, że wszystkie frazeologizmy na temat 'uduszenia' w obu językach związane są z leksemem 'szyja': "tży ściskają gardło komuś", „tży duszą kogoś”, „dusić (s)chwycić za gardło”. Oprócz frazeologizmu somatycznemu 'szyja' trzeba zbadać frazeologizmy somatyczne, które przylegają do niej, to jest *kark/желке, gardło/тамақ, gardziel/алқым*. Semantyka idiomów pomiędzy nimi jest bardzo podobna. W jednostce frazeologicznej 'алқым' bardziej używana we frazach

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

związanych z duszą, nastrojem. Na przykład: „ашуы алқымына тығылу” – mocno złościć się (złość ukryła się w gardle), „ақылы алқымынан аспау” – tępy (umysł nie jest powyżej gardła), „өкпесі алқымына тірелді” – obraza upiera się w gardle, „жаны алқымға келу/таяну” – być u progu śmierci (dusza dotarła do gardła), „алқымынан алды” – dusić za duszę (gardło), „жан алқымда” – szybko biegać lub bać się (dusza w gardle), „жан алқымнан алу” – dost. dusza i gardło są złapane, ściśnięte; dusić za duszę (gardło) „алқымға алу” – stanąć nad duszą. W ostatnim idiomie można zauważyć, że w kazachskim obrazie świata dusza mieści się w zakresie szyi. W światopoglądzie rosyjskiej dusza jest nad kością klatki piersiowej, pod grdyką, w jamce pod szyją.

Frazeologia somatyczna ‘szyja’ w kazachskim kodzie kulturowym ma charakter genderowy, podobnie jak świat kobiet i świat mężczyzn. Aby przedstawić portret kobiety, można użyć wyrażenia: „алма мойын” (szyja jak jabłko), „ақ тамақ” (biała szyja), „ау тамақ” (szyja jak księżyc), „қыл мойын” (cienka szyja jak włosek), „аққу мойын” (łabędzia szyja), „шу мойын” (cienka szyja jak zaparka). Świat męski w kazachskim światopoglądzie jest przedstawiony za pomocą zwrotów: „бұғы мойын” (mocna i gruba szyja jak u jelenia), „бұқа мойын” (mocna i gruba szyja jak u tura). Natomiast w języku polskim leksem „kark” nie jest używany we frazeologizmach związanych z kobietą, chociaż ‘twardy kark’ używa się zarówno co do mężczyzny, jak i do kobiety. W polskim somatycznym kodzie kulturowym bardzo rzadko przedstawiana jest jasna genderowa opozycja. Praktycznie wszystkie idiomy są somatyczne jednostki „szyja” ma wiele zwrotów odnoszących się do świata kobiet. Na przykład.: „alabastrowa szyja”, „śnieżna szyja”, „bociania szyja”, „gęsia szyja”, „żurawia szyja”, „łabędzia szyja”, „toczona szyja” itd.

W kazachskim i polskim światopoglądzie frazeologizm somatyczny *мойын/szyja*, jak frazeologizmy somatyczne *арқа/plecy*, *уық/ramiona* są związane z ideą, że te części ciała służą do noszenia ciężarów. Na przykład, „Kamień młyński u szyi”, „Być komuś kamieniem u szyi” itd. Idiom „Kamień młyński u szyi” jest związany z religią. W Biblii ‘kamień młyński’ był przygotowany dla tych, którzy uparcie dążą do zła, którzy zaplanowanie niszczą wiarę w drugim człowieku. W kazachskich wyrażeniach zamiast ‘kamienia młyńskiego’ używa się *górze*, *torbę*, *pieniężny dług*, *kłopoty*, *wodę*, *człowieka*. I dlatego idiomów związanych z ciężarem w języku kazachskim jest więcej. Na przykład: „*Мойынына қарыз міну*” – dług wlaź/wisi na szyi; „*Мойынына тау тесіп алу*” – dost. zrobić na szyi dziurę i nosić górę; „*Мойынына су құйылу*” – szyja jest zalana wodą, to znaczy opuścić głowę od bezsilności; być przygnębnym; być represjonowanym; „*Мойынына дорба салу*” – powiesić na szyję torbę i chodzić po świecie, błagać, prosić o jałmużnę; „*Мойынына масыл болу*” – być ciężarem, brzemieniem dla szyi; „*Біреудің мойынына міну*” – usiąść na szyi komuś, to jest nie tylko być ciężarem, ale podporządkować, całkowicie uzależnić od siebie, umieścić w pełnej zależności od siebie, wykorzystać na swoją korzyść. W języku polskim też wyrażenie ‘mieć kogoś albo coś na karku’ znaczy mieć ciężar na swej głowie, którym trzeba się zajmować; mówi się także, iż coś ‘wisi nad karkiem’ (jakby dobytek miecz, tak jak grozi wielkie niebezpieczeństwo). W tych wszystkich idiomach jest zawarty obraz uginania karku pod jakimś ciężarem, wskutek którego człowiek nie może stać wyprostowany. Z tych frazeologizmów wynika, że w języku kazachskim ten ciężar jest nie tylko znakiem ciężkości, ale beznadziejności, bo wyrażenie „*Мойынын*

Özel Sayı "Polonya ve Türk Dünyası", Kasım 2019

ішіне тығу", który oznacza zniechęcać się, stać się przygnębionym albo dośł.: ukryć szyję do środka, to znaczy od ciężaru szyja przesunęła się w dół. Ale w kazachskim cielesnym kodzie szyja może wytrzymać, znieść prawie wszystko. Ponieważ są frazy „*бұғы мойын*” (mocna i gruba szyja jak u jelenia), „*бұқа мойын*” (mocna i gruba szyja jak u tura), „*бұлан мойын*” (mocna i gruba szyja jak u łosia). Te jednostki frazeologiczne nie tylko mają znaczenie, że szyja jest mocna, gruba — wiele wytrzyma, ale także mają genderowy sens, czyli odnoszą się do mężczyzn. Znaczenia frazeologizmów zebranych z obu języków pozwalają na stwierdzenie, że z noszeniem wiążą się ogólne konotacje trudu i wysiłku, motywujące różne znaczenia szczegółowe.

Kognitywny znak "uległość" znajduje odzwierciedlenie w polskich i kazachskich somatycznych frazeologizmach z elementami noga, kolano, stopa, plecy (grzbiet), paznokieć, szyja itd. Tu interesuje nas element 'szyja'. Jest tylko jedna jednostka frazeologiczna w języku polskim, o której wspomniałam na początku: 'Dać/nie dać szyję w jarzmo'. Jarzmo: a) drewniany zaprzęg zakładany na kark lub głowy i rogi wołów, b) ciężar, brzemień, pęta; niewola. W języku kazachskim jest ich wiele: „*мойынсал болды*” (zgodził się), „*мойын ұсынды*” (zgodził się), „*мойнына арқан салды*” (przytłumił, zmusił).

W polskim i kazachskim językowym obrazie świata reprezentami kognitywny znak 'ciężar' są somatyczne frazeologizmy z elementami 'ramiona', 'plecy', 'szyja'. Ten ciężar może wyglądać nie tylko w obrazie przedmiotu, może wystąpić za 'odpowiedzialność', bo być odpowiedzialnym to znaczy nosić jakiś psychologiczny ciężar. W polskich somatycznych frazeologizmach 'odpowiedzialność' pokazują trzema sensami: 1. Cecha charakteru (cecha kogoś, kto jest obowiązkowy i zdolny do ponoszenia konsekwencji za swoje postępowanie); 2. Obowiązek (obowiązek dopilnowania kogoś lub czegoś); 3. Wina (obowiązek odpowiadania za to, że stało się coś niekorzystnego, co nie powinno się zdarzyć). Jeśli w polskich somatycznych frazeologizmach ten ciężar odpowiedzialności związany jest z obowiązkiem (np.: Brać coś na swoją szyję), to w kazachskich somatycznych frazeologizmach, najpierw, związany jest z poczuciem winy (np.: „*мойынына алу*” – przyznać się do winy; wziąć na siebie odpowiedzialność (brać na swoją szyję); „*мойынымен көтерді*” – sam poprawił swoje błędy; „*мойынына алды [алмады]*” — [nie] wziął winy na siebie, przyznał się do swoich błędów), a potem tylko z obowiązkiem (np.: „*мойынына артты [жүктеді], [түсті]*” — zobowiązać; „*мойынында болу*” – być odpowiedzialnym (być na szyi); „*мойын болу*” – dać obietnicę (być szyją)). Wyrażenie "odpowiedzieć za swoje czyny" znaczy „za to, co zrobiono głową, trzeba odpowiedzieć szyją”. Na tym tle ludzka głowa wygląda jak waga, gdzie głowa jest wagą, a urządzenie, które nosi ciężar jest szyją. Oprócz psychologicznego ciężaru w języku polskim istnieje ciężar noszony na karku i utożsamiany z przeżyтыми latami oraz ze zgromadzonym doświadczeniem: „ktoś dźwiga ileś lat na karku”, „ktoś ma ileś lat na karku”.

W języku polskim mówi się „dać szyję, dać gardło pod nóż”, „zapłacić gardłem” – być gotowym na najwyższe poświęcenie, być czegoś pewnym (dać głowę pod nóż). Jeśli w języku polskim 'pewność' wiąże się z szyją – można upewnić kogoś dając 'szyję', 'gardło' pod nóż (Po polsku mówi się też „dam sobie rękę odciąć” jeśli się jest czegoś bardzo pewnym (albo „nie dam sobie odciąć ręki” jeśli się jest niepewnym), to kazachski naród zamiast szyi proponuje 'nos': „*мұрнымды кесіп берейін*” (odetnę swój nos i oddam ci). Nie wiadomo, dlaczego Kazachowie oferowali właśnie nos. Proponuję rozwinąć znaczenie tego kodu kulturowego w

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

następujący sposób: z wystających części ciała człowiek ma dwoje oczu, dwie brwi, dwie pary rzęs, dwie wargi, dwa policzki, dwoje uszu, dwie ręce i dwie nogi, itd., a tylko jeden nos. Ponadto, dla Kazachów „nos” jest jednym z symboli piękności, którego nie można ukryć. I dlatego zaproponowali swój nos, jedyną nieparzystą część swego ciała jako ofiarę. Może ta tajemnicza fraza pochodzi od sąsiednich Ujgurów. Występuje u nich kara w postaci odcięcia nosa. Żonie obcinano nos, jeśli zdradziła swego męża. Może ta kara Ujgurów przeniosła się do Kazachów w formie idiomu. Słowiański lud, na przykład, Rosjanie oferują swój ząb, udowadniając swoją pewność siebie. Wyrażenie tak mocno zakorzenione w naszym codziennym życiu, a stało się powszechnie znane stosunkowo niedawno. W niewoli, w więzieniu, skazany nie ma nic cennego, co mógłby zostawić jako poręczenie za prawdę swoich słów. I dlatego, w razie potrzeby, „dawał ząb”, czyli publicznie obiecywał pozabawić się zębem, jeśli kłamał. Każdy ząb u człowieka jest tylko jeden, drugi zamiast usuniętego nie urośnie. Jednym słowem, ząb to dość duża wartość, którą można umieścić w zastaw. Jeśli w dyskusjach polski naród używał ‘szyi’, to dla kazachskiego narodu ona służyła do walki. Często można usłyszeć radę, „*бой(ыңды) берме*”, co znaczy nie przegraj, „nie daj pokonać siebie”. Według mnie chodzi nie o ‘wzroście’ (*бой* – wzrost), a o szyję (*бойын/мойын*). Wcześniej wspomniałam, jak używa się ‘*мойын*’ w innych językach turkijskich. Oprócz tego idiom „*Жеңілген елде желке жоқ (қыат жоқ)*” (u pokonanego narodu nie ma karku (nie ma mocy)) można zrozumieć tak, że w walce ‘kark’ gra główną rolę.

W polskim korpusie somatycznych frazeologizmów są wyrażenia dotyczące tego, że człowiek sam tworzy sobie trudne sytuacje albo się w nich znajduje. Na przykład: ktoś kręci powróż/sznur/na swoją szyję; ktoś siedzi po szyję w gównie; ktoś zakłada/założył sobie pętlę na szyję; ktoś/coś zacisnął/zacisnęło pętlę na szyi komuś; pętla zacisnęła się na szyi. Natomiast w języku kazachskim nie ma żadnej frazy, gdzie użyto by frazeologizm somatyczny ‘szyja’. Zamiast ‘szyi’ używa się frazeologizm somatyczny ‘głowa (bas)’.

Trzeba powiedzieć jeszcze o tradycjach i o gestach związanych z szyją. W języku polskim nie ma żadnych tradycji, gdzie jest frazeologizm somatyczny szyja, ale istnieje gest ‘uderzenia ręką w szyję’ albo ‘pstryknięcie palcem w szyję’. W języku kazachskim wszystko jest inaczej. Kazachowie mają kilka typów tradycji, ale teraz w życiu codziennym używają tylko jedno „*мойын мұжу*”. Młoda matka bez używania noża zjadała kark barana, aby nowo narodzone niemowlę szybko zaczęło samo trzymać głowę. Druga tradycja również wiąże się z dzieckiem. Gdy kobieta nie mogła zająć w ciąży, zawiązywała sobie groszek na szyi niczym amulet i prosiła Boga, by dał jej nasienie. Po tym zwyczaju we współczesnym języku kazachskim pozostał frazeologizm współbrzmiający z obyczajem, czyli „*мойынға бұршақ салу*” (dosł. „zawiązać groszek na szyi”), co oznacza błagać, prosić. Kazachowie nie używają już trzeciego zwyczaju „*мойын тастар*”. Ta tradycja jest nieaktualna. Gdy panna młoda kategorycznie nie chciała iść do jurty nowożeńców, wtedy kobiety podnosiły ją i sadzały na dywanie. Do domu nowożeńców najpierw wchodziła panna młoda. Przy tym musiała przekroczyć próg koniecznie prawą nogą i uderzyć ją po lewej stronie za ościeżnicą. Pan młody wchodził po niej i wykonywał tę samą czynność. Następnie pan młody zostawał odprowadzony na honorowe miejsce i poczęstowany potrawami przygotowanymi z mięsa zwierzęcia, które przedstawił kobietom, które brały udział w zakładaniu jurty nowożeńców. Przede wszystkim musiał obgryzać szyję kręgosłupa owcy, którą owijał białym materiałem i

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

spoglądając w dół, wrzucał ją przez złożony baldachim górnego łuku jurty. Zwyczaj ten nazywał się „*мойын маспар*”. Sens jego polegał na tym, że dym z nowego ogniska zawsze szedł tylko w górę. Tymczasem na zewnątrz pilnowali kości młodzi mężczyźni. Gdy tylko wyleciała z jurty kość szyjna, chłopcy musieli ją złapać. Wierzone, że ten, kto stanie się właścicielem kości szyjnej, wkrótce też się ożeni. Jeśli narzeczonemu w pierwszej próbie nie udało się wyrzucić kości, to za każdym razem musiał owijać ją nowym kawałkiem tkaniny i rzucać ponownie aż do udanej próby. Czasami, jedna z obecnych kobiet, próbowała mu pomóc wyrzucić kości, a następnie, za okazaną przysługę, dostawała prezent. W Polsce istnieje podobny zwyczaj z rzucaniem, tylko pan młody rzuca nie kości a swoją muchę albo krawat, który zdejmuje z szyi.

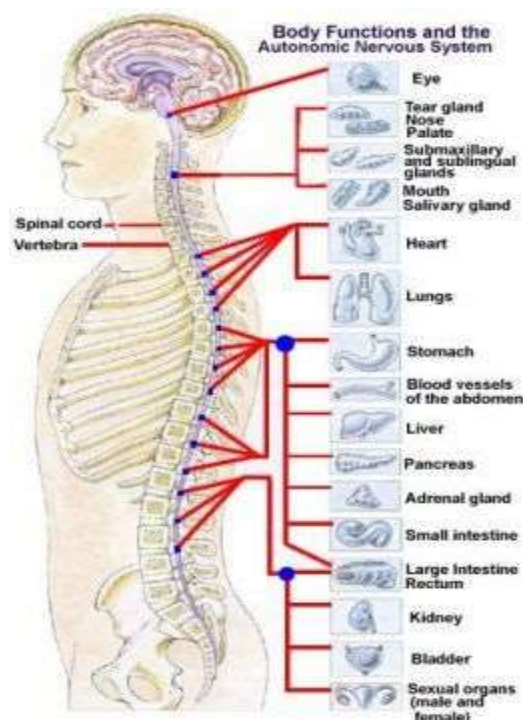
Następny zwyczaj: „*мойынына құрым илу*”. „*Құрым*” to kawałek filcu z jurty, który wchłonął dym, sadzę i stawał się czarny z powodu tego, że spalił się na słońcu. Posadzenie kogoś odwrotnie na czarnego ośła i powieszenie mu na szyi „*құрым*”, to nie tylko zwyczaj narodu kazachskiego, ale prawo stepu. Prawo to było respektowane nie tylko w stosunku do dzieci, które sprzeciwiły się rodzicom i podniosły na nich ręce, ale także do dorosłych, którzy popełnili przestępstwo. Czarna sadza była rozmazana na twarzy tego 'grzesznika', a na szyi zawieszony był „*құрым*”. Sadzano go na odwrot na czarnego ośła, przypinano mu nogi i wysyłano wędrować po okolicy, aby wszyscy ludzie widzieli, że popełnił zły uczynek. Dorosłym ludziom pozwalano nawet na niego pluć. Szczególnie była to wielka nauczka dla młodzieży. Można powiedzieć, że był to sposób wychowania. Chociaż ten zwyczaj już nie jest używany, ale jak frazeologizm został w korpusie frazeologizmów i daje znaczenie 'oczernić, 'skompromitować', 'zhańbić'. Gest „uderzenia ręką w szyję” albo „pstryknięcie palcem w szyję”, z którego korzystają Polacy, ma rosyjskie korzenie, ale ostatecznie stał się międzynarodowym między ludami słowiańskimi. Sensem tego gestu jest zaproszenie do picia wódki.

Frazeologizm somatyczny 'szyja' bardzo dobrze opisuje socjalne stosunki jak 'Człowiek: Społeczeństwo'. W kazachskim i w polskim obrazie świata 'szyja' jest znakiem prawomocnego skazania, prawnej kary. To oznacza, że somatyczny kod stanowi się społecznym kodem. Na przykład: *мойынына арту* (obowiązać), *мойыны босау* (zostać wolnym od obowiązków), *мойынына қою* (zmusić, powiedzieć prawdę), *мойынымен көтеру* (sam poprawił swoje błędy), *мойынына құрым илу* (skompromitować, zhańbić), *мойынына ала қоржын илу* (wypuścić się do świata, włożyć się), *мойынына құрық түсу* (być w niewoli), *мойынына арқан салу* (przytłumić, zmusić), *мойынына қып салды* (pokonać przeciw woli) albo w języku polskim: 'ktoś ma coś na karku', 'ugiąć przed kimś karku', przystać, sprowadzić komu kogoś na kark' (narzucić komuś czyjąś osobę, czyjeś towarzystwo, opiekę nad kimś; krępować swobodę czyjegoś działania przez osobę narzuconą), 'pochylać, zginać itp. kark; nagiąć, złamać itp. komuś kark' (pokonać kogoś, zmusić do uległości i posłuszeństwa), 'nagiąć kark pod jarzmo' itd. Nie tylko 'kark' i 'szyja' mogą oznaczać karę śmierci i kaźni, ale i mówi się „ukarać gardłem”, „dać gardło”. „Dać gardło” używa się także mówiąc o śmierci za prawdę, za sprawę słuszną. Jednym z najprostszych sposobów tworzenia obrazu frazeologicznego jest opis konkretnych działań, będących wymierzaniem kar cielesnych (przy czym czynności te stają się ogólnym symbolem kary). Prymitywna świadomość ludzi wskazuje również, że dusza ludzka może kodyfikować siłę duchową i fizyczną, która może wspierać zewnętrzne siły społeczne: „*жегенін желкесінен шығарды*” (wszystko to co, co zjadł, wyszło z karku),

„желке жүнін үрпитті” (najeżyc, nastroszyć włosy na karku) sprzeciwić się, „желкемнің шұңқыры көрсін” (niech będzie widać tylko wgłębienie karku). Fizyczna jakość tego członka, która nie jest tylko „cięciem”, ale „obcinaniem” ‘rozerwaniem’ („желкең қиылғыр” – niech obetnie twój kark, „желкең үзілгір” – niech oderwą twój kark), jest kształtowana przez językowy model „kary”. W polskim obrazie świata taka kara w typie przekleństwa związana jest tylko ze skręceniem i złamaniem: „Skręć, złam kark/żebyś kark skręcił!”, „Idź/leć/pędź na złamaniu karku” Kazachskie frazeologizmy częściej niż polskie rejestrują bardzo okrutne kary cielesne i surowe rozprawienie się z kimś. Na przykład: „Көзі желкеден шыққыр” (Niech oczy wyjdą z karku), „Желкең қиылғыр/желкең үзілгір” (Niech kark twój się obetnie/rozerwie), „Желкесіне жеті қотыр шықсын” (Niech wyjdzie 7 parchów (korstek) na jego karku), „Алқымы іскір!” (żeby mu się udusił! Żeby mu spuchła gardziel). Każde przekleństwo jest straszne. Ale najbardziej niezrozumiałym z nich jest przekleństwo siedmiu korstek. Można się zastanawiać, dlaczego akurat siedem korstek? Odpowiedź jest prosta: kręgosłup szyjny składa się z siedmiu kręgów i każdy krąg jest ściśle powiązany z określonym organem. Mogą to być oczy, nos, gardło, ślinianka jamy ustnej, gruczoły podjęzykowe, podniebienie, gruczoł łzowy itd. (Rys. 1,2).

Rys.1

Rys.2

Oprócz połączeń anatomicznych kręgi szyjne są ściśle związane ze stanem emocjonalnym, czyli stanem psychicznym naszego ciała. Kręgosłup szyjny pełni w naszym organizmie niezwykle ważną funkcję. To od niego zależy bowiem sprawność naszych zmysłów. Na przykład: C1: ucieczka przed życiem. C2: Niezdecydowanie;

Niechęć do poznania prawdy. C3: Branie na siebie zbyt wiele obowiązków. C4: Tłumiony gniew itd. (Rys.3).

Rys.3

Podsumowując, jeśli każdy krąg jest odpowiedzialny za stan psychiczny i fizyczny naszego ciała, wtedy 7 ran na każdym kręgu przyniesie ból dla każdego połączonego organu. Wtedy osoba, na którą rzucono przekleństwo będzie bardzo źle się czuła. Myślę, że to jedna z najgorszych klątw, która ma naukowe podstawy.

W kazachskim obrazie świata pojęcie 'lenistwo' przekazywany jest przy pomocy frazeologizmów somatycznych 'ręka', 'palec', 'noga', 'szyja', 'kark'. Szczególnie w kazachskim obrazie świata 'kark' ma więcej idiomów związanych z lenistwem: „мойыны жар бермеу”, „көк желкесінен тарту”, „қол қусырып қарап отыру”. Oprócz tego jego charakterystyka może opisać cechy charakteru człowieka. Jeśli zagłębienie karku

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

wyraźnie widać u dorosłej osoby („шұңқыры терең адам” – жалқау, әрі кесірлі), to mówi się, że człowiek ten jest leniwy i szkodliwy. Jeśli u dziecka zagłębienie karku jest głębokie („шұңқыры терең бала” – кесірлі бала), to mówi się, że dziecko jest niegrzeczne. Zazwyczaj naturalnie, kiedy człowiek dużo leży i mało zajmuje się fizyczną pracą, to ma widoczne wgłębienie w karku, ponieważ, gdy mięśnie karku się rozluźni, to ono (wgłębienie) powstaje (Rys.4).

Rys.4

Każdy wie, że szyjny tył głowy jest powiązany z nią nie tylko kręgami, ale i mięśniami. Mądry koczowniczy naród znając cechę anatomiczną głowy, stworzył bardzo wiele idiomów związanych z szyją i karkiem, aby opisać lenistwo. Oprócz karku w kategorii ‘lenistwa’ używa się też innych części ciała, którymi można poruszać tak jak nogi, palce, ręce i szyja. W polskim obrazie świata ‘lenistwo’ opisane przez frazeologizmy somatyczne ‘palce’ i ‘ręce’.

Analizując wybrane frazeologiczne jednostki z frazeologizmem somatycznym „мойын” (желке/алқым, wszystko: 126 frazeologizmów) i z elementem "Szyja" (kark/gardło, wszystko: 139 frazeologizmów), dotarłam do wniosku, że w obu językach szyja, w pierwszej kolejności kojarzy się z ciężarem, który leży na niej, albo z odpowiedzialnością. Grupa frazeologizmów charakteryzuje sytuacje, kiedy ktoś wbrew własnym chęciom jest zmuszony zająć się obowiązkami, pracą czy sprawowaniem opieki. Znaczenie może dotyczyć także przyjmowania na siebie odpowiedzialności oraz ponoszenia konsekwencji za czyny własne lub cudze: „ktoś wkłada/zwała coś na kark”, „ktoś spadł komuś na kark”, „ktoś wiesza się na szyi”, „желкесінен түспеді” (nie zejść z karku), „желкесіне мінді” (siedzieć na karku), „мойынымен көтеру” (być odpowiedzialnym; odpowiedzieć głową (szyją)). Obecność uzupełniających elementów leksykalnych w układzie frazeologizmów wpływa silnie na ukonstytuowanie się znaczeń szczegółowych, zależnych od konotacji, jakie przynosi nazwa noszonego przedmiotu. Symbol szyi jako nośnika jest realizowany w następujących jednostkach

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

frazeologicznych: „ktoś jest komuś kamieniem u szyi”, „*мойнына масыл болды*” (być ciężarem, brzemieniem na szyi), „kamień młyński u szyi”, „*мойнына тау тесіп алу*”. Szyja w danych zwrotach rozumiana jest jako prototypowa do transportu różnego rodzaju ładunków część ciała. Po drugie, w obu językach ‘szyja’ jest symbolem ‘wolności’. Jeśli człowiek nie miałby obowiązków, to jest odpowiedzialności przed kimś albo czymś oraz ciężarów, to człowiek czułby się bardziej wolniejszy. Oprócz tego leksem „*мойын*” w kazachskim językowym obrazie świata oznacza wrażliwą część ludzkiego ciała i stał się symbolem urody u kobiet i symbolem mocy u mężczyzn: *аққу мойын/шоң мойын*. Badając frazeologizm somatyczny „szyja”, zauważyłam, że jedną z oczywistych różnic światopoglądu dwóch narodów jest to, że Kazachowie przez ten frazeologizm somatyczny mogą opisać pozytywne i negatywne cechy charakteru człowieka. A w języku polskim jest tylko jeden frazeologizm, który opisuje człowieka, jako krnąbrnego, hardego, nie ulegającego, ani przymusowi, ani ciosom losu: „Człowiek twardego karku”.

Do motywowania znaczeń frazeologizmów z obu języków często zastosowany został somatyzm ‘szyja – *мойын*’ (‘kark – *желке*’, ‘gardziel – *алқым*’), która podtrzymuje czynności życiowe. Drugim co do stopnia produktywności jest – różny w obu językach – sem. funkcji motorycznych: uczestniczy w noszeniu. Polskie frazeologiczne jednostki noszą na szyi osobę i jej problemy, a z przedmiotów kamień młyński. W kazachskich frazeologicznych jednostkach noszą na szyi odpowiedzialność za osobę, która siedzi na szyi, obietnice, dług, kłopoty, torbę, wodę, winę itd. W obu językach w małym stopniu wykorzystano do motywacji sem funkcji narządy zmysłów: uczestniczy w patrzeniu, w płakaniu, w mówieniu i w procesie przemiany materii. W jeżdżeniu też bardzo mało uczestniczy. Nawet nie odnotowano przykładów kazachskich w zakresie picia alkoholu przez ten somatyzm. Natomiast w motywowaniu znaczeń kazachskich pewną rolę odegrał ponadto sem. funkcji psychicznych: uczestniczy w przeżywaniu i wyrażaniu emocji.

Bibliografia

- Antonowicz-Bauer, L & Dubiński, A 2008, *Słownik polsko-turecki*, Warszawa, Wiedza Powszechna.
- Aqtay, G & Jankowski, H 2015, *A Crimean Karaim-English dictionary: 10000 entries*, A. Mickiewicz University in Poznań, Poznań.
- Baskakov, N & Hamzaev, M 1956, *Russko-turkmenskij slovar': 50 000 slov*, Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.
- Baskakov, NA 1967, *Russko-karakalpakskij slovar': okolo 47 000 slov*, Sovetskaya entsiklopediya, Moskva.
- Birikh, A, Mokiyenko, V, Stepanova, L 1998, *Slovar' russkoy frazeologii: istoriko-etimologicheskij spravochnik*, Folio-Press, Sankt-Peterburg.
- Golovkina, OV 1966, *Tatarcha-ruscha syzlek*, Sovetskaya entsiklopediya, Məskəu.
- Gudkov, VP 1963, *Serbsko-russkij slovar'*, Sovetskaya entsiklopediya, Moskva.
- Gudkov, VP 1963, *Serbskokhorvatsko-russkij slovar'*, Gosudarstvennoe Izd-vo Inostrannyh i Nacional'nyh Slovarej, Moskva.
- Volkava, J & Avllava, V 2004, *Słownik polsko-białoruski*, Belorusskaya entsiklopediya, Minsk.

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

- Hessen, D & Stypuła, R 1988, *Wielki słownik Polsko-rosyjski*, P-Ż, Moskwa-Warszawa, Wiedza Powszechna
- Hrabca, S & Zwolińskiego, P 1957, *Słownik ukraińsko-polski*, PWN, Warszawa.
- Isqaqova, A, Sızdıqova, R, Saribaev Sh, 1966, *Qazaq tiliniñ qısqasha étimologiyalıq sözdigi*, Ğılım, Almatı.
- Krasnowolski, A 1905, *Przenośnie mowy potocznej*, Arcta, Warszawa.
- Lakoff, G & Johnson, M 2010, *Metafory w życiu*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa.
- Magufova, ZM 1981, *Uzbek tilining izokhli luğati*, I tom, Russkiy yazyk, Moskva.
- Mankeeva, Zh, Bizaqov, S, Zhunisbek A et al. 2011, *Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi*, On bes tomliq. 11-tom, Til bilimi instituti, Almatı.
- Michow, E 2014, *Semantyka polskich i bułgarskich frazeologizmów somatycznych motywowana funkcjami części ciała człowieka*, GlobalTranslator CuT, Kielce.
- Nadelyayev, V, Nasilov, D, Tenishev, E, Shcherbak, A 1969, *Drevnetyurkskiy slovar'*, Nauka, Leningrad.
- Sayakhova, L & Uraksin, Z 2001, *Russko-bashkirskiy slovar'*, Kitap,Ufa.
- Siatkowski, J & Basaj, M 2002, *Słownik czesko-polski*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Sławski, F 1987, *Podręczny słownik bułgarsko-polski*, tom 1, PW Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Tagiyev MT 2006, *Azərbaycanca-rusca lüğət*, I tom, Sharq-Qarb nashriyyati, Baku.
- Tenishev, E 1989, *Karachayev-balkarskiy – russkiy slovar'*, Russkiy yazyk, Moskva.
- Wiesław, B 2008, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Yudakhin, KK 1965, *Kyrgyzsko-russkiy slovar'*, Sovetskaya entsiklopediya, Moskva.
- Zhanuzaqov, TS 2008, *Qazaq tiliniñ túsinderme sözdigi*, Dayk-Press, Almatı.